

Slovenska kultura in ekonomija*

Urednikovo razmišljanje

Ciril
Zlobec

»Spoznaj sam sebe!« so modrovali stari Grki. Splošno gledano bi lahko rekli, da se je tega skušal držati komaj kak asketsko zagrizen filozof, veliko manj narodi, civilizacije. Vsaj zgodovina česa takega ne potrjuje. In vendar se je mogoče približati eni značilnejših lastnosti Slovencev, če imamo v mislih prav ta starogrški rek: Slovenci se prav do travmatičnih krčev kar naprej sprašujemo, kaj smo in kaj

hočemo, ker se nam takšna vednost o sebi zdi neizbežna, ko iščemo razloge in možnosti za svoj obstoj, kot narod in kot posamezniki.

Tudi ko je govor o gospodarstvu, Slovenci ne zmoremo razpravljati nevtralno. Čeprav zlasti v zadnjem času do monotonosti prisegamo na zakonitosti trga, ki da so zunaj človekove volje ali nad njo, ne moremo iz svoje kože: vsaki stvari, torej tudi gospodarstvu, vedno še kaj dodamo, navadno kaj z nasprotnega področja, vsaj za ščepec morale, etike, bolj ali manj zavezujoče opozorilo na narodno zavest, na naš dolg do kulture, saj da smo bili, kot radi prepričujemo sami sebe, po njeni podobi in sličnosti, torej prav po božje, ustvarjeni kot narod in da smo s takšnim obrazom, duhovnim in značajskim, previharili vse viharje, ki jih na naši življenjski poti ni bilo malo, obratno: brez njihovega rjovenja in lomljenja vsega pokončnega skoraj ne znamo več živeti. Tudi danes, ta trenutek ne. Zdaj, ko nam vse trša prede in tavamo od ene do druge skrajnosti svojega nemirnega iskanja sebe, si vsaj najpogumnejši med nami drznejšo opozoriti šibko ekonomsko zavest v nas na staro modrost, da *človek vendarle živi predvsem od kruha*. A še preden pokažemo svojo prvo pripravljenost, da bi tudi kaj storili za ta svetopisemsko simbolni in hkrati najbolj vsesplošni, domala plebejski živilski artikel, ta naš vsakdanji kruh, že protestniško izgovarjamo ali zapisujemo z Dudincevim, da *človek ne živi samo od kruha*. Se to dogaja tudi drugim narodom?

Zavedam se, da je takšnemu razmišljanju možno očitati sofisticne finte, toda prepričan sem, da je samo prek poskusa razjasnjevati to dvojnost ali bipolarnost v značaju slovenskega naroda in, parcialno, slovenskega človeka mogoče odgovoriti, v čem in zakaj je pri nas globlja povezava med gospodarstvom in kulturo celo takrat, kadar ni med njima nobene prave povezave ali naravne vezi. Če naj še naprej, morda celo nekoliko surovo razmišljam o tej dilemi in iščem bolj ali manj prepričljivo vzporednico med to slovensko posebnostjo in drugačnostjo zunaj našega prostora, postane moje samospraševanje še bolj negotovo. Kadar govorimo na primer o nemškem gospodarstvu, imamo občutek, da natančno vemo, za kaj gre, zdi se nam, da ima to gospodarstvo svojo povsem razpoznavno fiziognomijo. Podobno smo pri-

* Uvodna beseda na seminarju ekonomistov Dolenjske na Otočcu 16. 5. 1990.

pravljene razmišljati – prav zato, ker imamo tako predstavo o gospodarstvu – tudi o nemški kulturi, čeprav jo komaj kdo med nami resnično pozna, občuti, razmišlja o njej. Z drugimi besedami: gospodarstvo in kultura v Nemčiji ali na Japonskem živita avtonomno, zagotovo se tudi prepletata in vplivata druga na drugo. V mnogočem je v teh državah tudi kultura sama gospodarstvo. Kako enaki dejavnosti doživljamo pri nas? Verjamemo, kadar razmišljamo o gospodarstvu, da obstaja ob njem kot nekaj samo-umevnega tudi trdna kultura? In obratno? Ali ne razmišljamo o obojem, o gospodarstvu in kulturi, vsaj zaskrbljeno, če že ne skeptično ali celo sumničavo? Gospodarstvo je brez posluha za kulturo, pravimo, medtem ko je kultura, mnogi na tihem razmišljajo, neprijeten parazit na že tako ne ravno zdravem telesu slovenskega gospodarstva, parazit, ki ga ne smeš uničiti, ga ne smeš pustiti celo mirno umreti; vsaj navzven, na ravni manifestacije nacionalne zavesti si celo dolžan, da ga spoštuješ. Za kulturo smo se že sprijaznili, da ne more živeti sama zase, iz zadovoljevanja potreb, navad in morebitnega kulturnega ali celo estetskega užitka svojih uporabnikov, kot smo še pred kratkim imenovali pri nas tisti tenki sloj ljudi, ki se na kulturo v ožjem in širšem smislu še odziva in jo s tem globlje osmišlja, vsaj deloma pa tudi podpira.

Kolikor vendarle lahko govorimo o določeni, povsem omejeni in nezanesljivi naklonjenosti našega gospodarstva do slovenske kulture, ne gre za naravno prepletenost dveh človeških in družbenih dejavnosti, ki sta, kadar se znajdetata v optimalnem medsebojnem razmerju, druga drugi v spodbudo in izziv; vendar je ta bolj ali manj naključna naklonjenost pogojena prej z občutkom lastne nezadostnosti in negotovosti kot kaj drugega. Slovensko gospodarstvo ni niti samo v sebi trdno niti ekspanzivno navzven, zato kdaj pa kdaj občuti potrebo po nekakšni plemeniti osmislitvi, za to pa je najprimernejša kultura. Gospodarstvo na Slovenskem nima v sebi ali na sebi nič takšnega, kar bi utemeljeno lépilo nase prilastek *slovensko*. Ta vzdevek, ko ga sploh uporabljamo, največkrat ni povezan z bistvom gospodarstva, pač pa s posebnimi, *slovenskimi* težavami, s katerimi se otepa. Gospodarstvo je vpeto v celoti in v njegovih posameznih delih v vsesplošno narodovo skrb, ko je tako rekoč vsaka stvar pomembna, če ne že kar usodna za narodovo preživetje, njegovo identiteto in dostojanstvo. To priča o tradicionalni nezadostnosti slovenskega gospodarstva samega po sebi, ki zaradi tega tako ali drugače potrebuje nekakšen nacionalni oblič, nekaj, kar mu daje ceno že s tem, da je in da je na »naših tleh«. Spomnimo se pravih pravcatih nacionalnih travm, ko so se nevarno zamajali in se še majejo nekateri naši tako imenovani gospodarski giganti: Anhovo, Velenje, IMV Novo mesto, koprski Tomos, TAM, Iskra, Elan – vselej sta ob njihovi usodi vzdrgetala tudi slovenska nacionalna zavest in naš ponos. Ne le skrb za zaposlene, ki bi se lahko in so se žal že znašli brez dela, ampak tudi tisti iracionalni občutek, da je življenjsko prizadeto, nevarno ranjeno tudi celotno narodovo telo, z nekaj patetike bi lahko celo rekli: duša in telo naroda.

Je s slovensko kulturo kaj drugače? Sama po sebi ne premore, kot že rečeno, tiste minimalne ekonomske uspešnosti, ki bi ji dajala potrebno samozavest, svobodo delovanja, in ji omogočala ustrezen status v družbi. Zato njeno skoraj alergično nerazpoloženje do gospodarstva, ki da ni dovolj nacionalno osveščeno, ni torej dovolj naklonjeno kulturi, to pa ustvarja določen apriorističen psihološki antagonizem, občutek, da je ločeno nekaj, kar bi moralo biti združeno ali vsaj komplementarno med sabo.

Ker je slovenska kultura v svoji gospodarski dimenziji opazno nepomembna, se tudi radiacija njenega družbenega vpliva in učinkovanja praviloma končuje znotraj njenih lastnih okvirov. Tudi uspehi in porazi te in takšne kulture ne poznajo večje odmevnosti, razlika med kvaliteto in nekvaliteto je na ravni družbene odmevnosti domala neznatna. Knjiga na primer, ki je ovenčana z veliko Prešernovo nagrado, našim najvišjim nacionalnim priznanjem za umetnost, ne gre kot zunanji dokaz svoje uspešnosti nič kaj dosti bolj v prodajo kot knjiga, o kateri nihče ne piše in ji ne priznava nikakršne literarne vrednosti. Podobno je s filmi, gledališkimi predstavami, likovnimi razstavami, koncerti. Da bom čisto pravičen: prav koncertno življenje se je glede na odzivnost občinstva bistveno opomoglo, tudi in predvsem v odvisnosti od kvalitete. Nekaj razveseljivih premikov je tudi v gledališču. Vendar ostajajo splošne zakonitosti: odnos široke in najširše javnosti do slovenske kulture je bliže občutku nacionalne dolžnosti kot resnične duhovne potrebe ali celo radoživemu odzivanju na kulturno ponudbo. Tako prihaja do dveh navidez nasprotnih pojavov, ki pa sta le različni podobi iste medalje: na eni strani fetišizacija vsega, kar je ali si samo nadeva ime kulture in umetnosti, na drugi pa znotraj kulture same že kar privatistično hvalisanje sebe in svojih in popolno zanikanje vseh drugih in vsega drugega. Ni treba posebej poudarjati, da pri tem ne gre za prirojeno ali privzgojeno pokvarjenost ali podkupljivost interpretov, ocenjevalcev in teoretikov umetnosti, ampak za občutek, ki je morda že empirična zavest, spoznanje, da so v našem nacionalnem prostoru možnosti več ko samo omejene, zunaj njega pa še bolj. To ustvarja skoraj eksistenčno potrebo po nenačelni eliminaciji vsega, kar je zunaj lastnega kroga, in nekritični hvali odbranega, čeprav so rezultati takšnega početja skromni in sam ta notranji boj dolgočasen in nezanimiv. Naklonjenost ali nenaklonjenost občinstva se oblikuje mimo kritičnih posredovalcev in pogosto v nasprotju z njihovimi sodbami. Zato tudi tako zanemarljiv delež kvalitete pri odmevnosti in učinkovanju kulturnih dejavnosti in umetniških del, njihov šibak in negotov socialni status.

Opraviti imamo pravzaprav s posebnim paradoksom: že po tradiciji sprejemamo in prenašamo iz generacije v generacijo oceno, da smo Slovenci izrazito kulturni narod, čeprav vse raziskave kažejo, da smo precej ravnodušni do večine tega, kar se v kulturi dogaja; domala ničesar iz kulture ne zmoremo dvigniti na raven resnične družbene pomembnosti. Pisateljem na primer smo pripravljene priznati presenetljivo veliko težo, vendar veliko bolj na ravni apriornega zaupanja v etičnost njihovega (našega) poklica kot pa konkretnega pisateljskega dela, zbranega v knjigah, v revialnem in drugem tisku. Gre za kredibilnost kot tako. Če pa tehtamo pisateljski, umetniški vpliv na javnost, ga skoraj ne najdemo, če avtor svojega umetniškega dejanja ne potrdi ali vsaj podpre še z neposredno občansko držo. Ponavlja se to, kar je za svoj čas ugotovil že Cankar: pomembno je delovanje, ne delo. To je tudi določena travma slovenskega pisatelja, tako v preteklosti kot danes, saj je domala prisiljen – izjem ni veliko – da se vsaj z delom svojega življenja spolitizira, »podružbi«. In ne pomagajo kaj dosti sicer povsem upravičena opozorila, naj se pisatelj vrne k svojemu poklicu, k pisanju, naj se mu v celoti posveti. Pa tudi sicer je v slovenski literaturi, tudi pri pisateljih, ki neposredno, kot občani, ne posegajo v tekočo politično in družbeno, predvsem pa v nacionalno problematiko, zelo veliko

političnega, nacionalnega in celo ideološkega angažmaja. Če ne naravnost, pa med vrsticami.

S tem pa si že postavljamo vprašanje o naravi in položaju slovenskega naroda, ki nikakor ne zmore do notranje trdnosti razviti domala nobenega področja, nobene dejavnosti; nobenemu področju, nobeni stroki, nobeni dejavnosti ne more zagotoviti takšne avtonomnosti, da ne bi njeni nosilci tudi v trenutkih največje osamosvojitve trepetali za svojo usodo. To je še zlasti v gospodarstvu toliko bolj pomembno, ker je tudi najuspešnejši organizaciji v njem zelo težko, če je sploh mogoče, načrtovati kolikor mogoče skladen razvoj za daljše obdobje, si pridobiti in ohraniti imidž tradicije. To že kar preveč šolsko jasno ponazorujeta s svojimi sedanjimi težavami Iskra in Elan. Tudi psihološki moment v njuni krizi je za vso slovensko družbo izjemno pomemben: če se je to zgodilo Iskri in Elanu, vznemirjeni razmišljamo, se lahko zgodi tudi vsem drugim. To pa deluje depresivno. Vsem, delavcem, vodstvom, menedžerjem in nič manj načrtovalcem nacionalne gospodarske politike jemlje potrebno samozavest in usodno zmanjšuje uporabno vrednost slehernega družbenega načrtovanja, ki se zato vse bolj približuje neuresničljivim željam kot pa trdnim ekonomskim in političnim postavkam.

V taki neprijazni legi zvezd živimo najbrž že dolgo, morda že ves čas, vendar se stvari šele zdaj, ob novi evidenčni tehnologiji, kažejo v vsej svoji goloti. Prognoze za prihodnje morajo biti, in tudi so, računalniško natančne, sprotno, prav tako računalniško natančno preverjanje načrtovanega pa pokaže številne odmike, zastoje, neuspehe in poraze. Včasih se je še dalo prikrojevati, kot pravimo, podatke in rezultate. Tako je celo nastajala na politični ravni dvojna družbena resnica ali resnica o družbi: sproti, iz dneva v dan, smo še kar vzdrževali imidž o naglem, vsestranskem in uspešnem razvoju družbe, naknadno, ob sklenjenih razvojnih ciklih, pa smo odkrivali neuresničljivost posameznih ciljev in ob tem zaostajanje; to se je spremenilo na marsikaterem področju in v celotni družbi v že kar klasično zaostalost, v sodobnem smislu seveda in ob bolj ambicioznih pričakovanjih, ki so značilna za ves sodobni svet. In tako zdaj ugotavljamo, da smo gospodarsko, civilizacijsko in kulturno v Jugoslaviji sicer najbolj napredni, najbolj uspešni, vse bolj pa zaostajamo za našim razvitim evropskim sosetvstvom.

Takšno stanje je seveda zadosten razlog za dve skrajnosti v našem počutju, ki sta obe enako negativni in hromita naše možnosti, ki že tako niso velike. Po eni strani, s pogledom na tako imenovano »preostalo«
Jugoslavijo, zlasti na njeno južno polovico, se čutimo nekritično vzvišene, pogosto tudi ohole, zaverovane vase, kot da ga ni, ki bi se lahko kosal z nami po inventivnosti, učinkovitosti, uspešnosti. To se je pokazalo tudi v nedavni predvolilni kampanji, ko smo s presenetljivo lahkotnostjo razpravljali o nujnosti takojšnje odcepitve, kot da je to samo stvar nacionalnega ponosa, ne pa tudi, če ne predvsem, glede na sedanje evropske razmere in razpoloženje, zapleteno ekonomsko vprašanje, kar se tako tragično kaže tudi v pribaltiških državah. Ne izrekam se v tem primeru o ustavnem in drugih vidikih odcepitve, do katere nedvomno imamo vso pravico, če se za to odločimo, ampak o naši nekritični ekonomski zavesti, o tistem njenem delu, ki je očitno porojena iz naše primerjave z manj uspešnim delom Jugoslavije, to pa nam prav na ekonomskem področju zamegljuje našo resnično podobo, da se ne vidimo v pravi luči.

Druga plat naše nacionalne duše je seveda čisto obratna: s kritičnim pogledom na naše uspešnejše sosedstvo in zahodno Evropo sploh in z nenasitnim apetitom po najvišjem, ne le boljšem življenjskem standardu, že kar mazohistično zanikamo v svoji lastni zavesti in spominu vse, kar smo doslej ustvarili in kar tudi zdaj ustvarjamo. Iz takšnega psihološkega kompleksa je nastala tudi predvolilna sintagma, da v teh petinštiridesetih povojnih letih nismo prav nič naredili in da smo celo vse podedovano uničili. Ta samouničevalska sla, ki postaja v določenih trenutkih in razmerah že kar množičen pojav, nalezljiva množična psihoza, pogosto že kar paranoja, nas sproti onespasablja, da ne moremo zaživeti normalno kot drugi narodi, s kritično vednostjo in zavestjo o sebi in svojih možnostih.

V skrajnih legah našega razpoloženja se to kaže kot agresivni defetizem: ker zaradi objektivnih razmer ne zmoremo velikih, recimo, »evropskih« dejanj, iščemo potrditve svoje veličine in pomembnosti v destrukciji vsega okrog nas in v nas; sadomazohistično se ponižujemo in ubijamo drug v drugem voljo za zahtevnejše, pa vendar tudi pri nas uresničljive preizkušnje.

Dodati bi namreč hotel vsaj še tole: ta slovenska razpoloženjska stiska, če jo smem tako imenovati, je laže razložljiva, če se zavedamo, da je z novimi tehnološkimi možnostmi na teoretični ravni dandanes povsod, torej tudi pri nas, vse mogoče. V resnici pa je od vsega tega možno komaj kaj, vsekakor pa veliko manj od tega, kar vsi drug od drugega pričakujemo, tudi terjamo, pričakujemo in terjamo tudi od celote, od tako imenovane skupnosti. Pri tem pa se zelo radi sprenevedamo, kot da nismo tudi sami del te celote, saj je ta celota pravzaprav možna samo, če je vsota vseh nas. Kadar smo malodušni, si radi dopovedujemo, da z vidika kvalitete življenja ni velikih in malih narodov, čeprav se ob tem dobro zavedamo, da je tudi biološka količinskost nadvse pomembna, na marsikaterem področju ali dejavnosti celo odločilna: številčnejši narod ima možnost, da ustvari večjo akumulacijo, zbere več kapitala za ambicioznejše načrte, je gospodarsko notranje komplementaren, v marsičem samozadosten, socialno bolj stabilen, laže kljubuje krizam, ki so največkrat panožne ali regionalne, pa tudi uporaba znanja in znanosti je zaradi vsega tega in še marsičesa drugega hitrejša, popolnejša in učinkovitejša. In prav v tem je ena naših muk: slovenski intelektualni potencial je količinsko in kakovostno mnogo večji, kot ga lahko plodno absorbira naše gospodarstvo. Zato smo priča ne samo odlivu sposobnih in pogosto najsposobnejših kadrov v tujino, ampak zaradi utesnjenih ekonomskih razmer se ne morejo ustrezno razmahniti tudi tisti strokovnjaki, ki so se odločili, da vztrajajo doma, ne morejo dati od sebe vsega, kar bi lahko, če bi bila naša ekonomska moč večja in bi naš nacionalni prostor nudil več možnosti. Tudi pri izbiri delovnega mesta in prestižni medsebojni tekmovalnosti. Prav ta občutek slovenskega izobraženca, pa naj gre za gospodarstvo ali za kulturo, pa ne samo občutek, tudi osebna izkušnja domala vsakega izmed nas, hromi naše ustvarjalne ambicije, saj vsi dobro vemo, da predvsem možnost sprotnege udejanjanja individualnih in timskih zamisli rojeva in spodbuja nove zamisli, krepi zdravo tekmovalnost in ustvarjalnost duha. Prav ta nemožnost, da bi se najprodornejši duhovi pri nas lahko polno in sproti realizirali in našli v tem tudi svoj globlji življenjski in etični smisel, še bolj zmanjšuje naše realne možnosti in nas kot narod zadržuje v nevarni bližini občutka nemoči, ki ni daleč od apatije. V primerjavi s svojimi kolegi pri velikih narodih bi si tudi današnji slovenski intelek-

tualec lahko skupaj s Kosovelom zapisal v svojo, čeprav samo simbolično predsmrtnico:

Vsi bodo dosegli svoj cilj,
le jaz ga ne bom dosegel...
Ognja prepoln, poln sil,
neizrabljen k pokoju bom legel...

In vendar je veličina človeka in naroda tudi v tem, da se zaveda svojih realnih možnosti in razmer, v katerih živi, in znotraj njih razporedi svoje energije in sam s sabo napolni prostor, ki mu je vnaprej določen, kot je bil že njegovim prednikom in bo, upajmo, ostal njegovim potomcem. Prav slovenska kultura je ustvarila nekaj imen, ki so to zmogla in znala: Trubar, Gallus, Prešeren, Cankar, Jakopič, Plečnik, Kosovel in številni drugi vse do današnjih dni.

Občutek nezadostnosti, ki ni subjektivne narave, ampak rezultat geopolitičnega položaja Slovencev v preteklosti in danes, naše zgodovinske in bivanjske danosti na tem prostoru, je ena tistih travm v naši nacionalni duši, ki bi jo kazalo še posebej zdraviti. Smisel in možnost našega trajanja na tem prostoru ostajata ista kot v preteklosti: dajati moramo več, kot je samo po sebi umevno in logično z normalnim življenjem, hkrati pa ne obupavati, če celo naša realna pričakovanja ne bodo v celoti izpolnjena. Vsak dan znova se moramo povzpeti nad same sebe. Iz take nuje in volje izvira tudi naša narodna zavest, ki pogosto, tudi danes, deluje v našem življenju kot prava materialna sila.

In če zdaj to razmišljanje o kulturi in ekonomiji pri Slovencih sklenem, bi moral povzeti misel, kot sem jo že nekajkrat, neposredno in metaforično, izrazil v tem razmišljanju: naša posebnost, tako za kulturo kot za gospodarstvo, je življenjska potreba po komplementarnosti, nujnost, da vsako svoje dejanje in dejavnost na ravni družbenega in nacionalnega dogradimo in osmislimo še s čim, kar je zunaj te primarne dejavnosti: gospodarstvo z vsem tistim, kar ustvarja in nudi kultura; kulturo z materialno trdnostjo, ki si je sama ne more zagotoviti in jo mora poiskati v gospodarstvu. Atribut slovenstva tako pri ekonomiji kot pri kulturi ni davek romantizmu, ki da je oblikoval in še ohranja našo narodno zavest, ampak temeljno in zgodovinsko opravičilo, da se tudi v prihodnje ohranimo kot narod. Prav ta komplementarnost, ki v gospodarstvo in v kulturo vgrajuje prvine slovenstva, je naša posebnost in utegne biti, vsaj za najbolj osveščene, tudi dovolj trden razlog, da gledamo na svoje in narodovo življenje z več optimizma ali vsaj z manj zagrenjenosti kot doslej.

Ljubljana, 14. 5. 1990